

Bağımsız Ermenistan Yolunda Vazgeçilmez Bir Unsur Olarak Silahlanma (1890-1895)*

Zeynep İskefiyeli*

Özet

“Bağımsız Ermenistan” fikrini gerçekleştirmeyi arzulayan Ermeni milliyetçileri bu isteklerinin büyük devletler tarafından yeterince dikkate alınmadığını görünce, terörizm yoluyla büyük devletlerin dikkatlerini Ermeni isteklerine çekmek istemişlerdi. Ermeni bağımsızlığının ancak isyan ve kan dökme yoluyla elde edilebileceğine ilk inananlar ise Ermeni ruhani liderleri ve komiteciler oldu. Ermenileri açıkça silahlanmaya ilk davet edenler de bunlardı. Ermeniler görünüşte hayır cemiyetleri olarak gerçekte ise siyasi muharip çeteler, köy çeteleri kurmaya başlamışlar, kendi aralarında; savaşçı birlik, yardımcı birlik, silah ve cephane birliği şeklinde teşkilatlar oluşturmuşlardı. Bundan sonra Ermeni okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini bazı dokunulmazlıklardan istifade etmek suretiyle hem isyan, ihtilal hazırlıklarının yapıldığı birer siyasi büro hem de silah ve mühimmat deposu haline getirildi. Bu bildiride 1890-1895 yılları arasında Ermenilerin silahlanma faaliyetlerine başlamaları, silahları temin etme ve saklama yolları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, silah, komiteler, Taşnak, Hınçak, din adamları ve kilise

Armament as an Indispensable Element on the Road to Independent Armenia (1890-1895)

Abstract

Once the nationalist Armenians, who wanted to establish independent Armenia, understood that the great powers did not pay much attention to their cause, they wished to attract the attention of great powers to Armenian Question by means of terrorism. The first ones who thought that getting independence could only be achieved through riots and bloodshed were the

* 08-11 Nisan 2015 tarihinde Akdeniz Üniversitesi'nin düzenlediği “Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler” isimli sempozyumda sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zcumhur@sakarya.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0002-3841-815X)

(Makale Gönderim Tarihi: 29.09.2017, Makale Kabul Tarihi: 24.10.2017)

spiritual leaders and members of the Armenian committees. They were the first who obviously call the Armenians to take up arms. They began to establish charity organizations which were actually the places where the political combatants and village's gangs trained and organized themselves like fighters unit and arms and ammunition unit. Then, the Armenian schools and churches, by means of legal and religious immunity, were turned into both political bureau where the rebellions were organized and storage of weapons and ammunition. This paper is focused on the beginning of the Armenian armament activities and the way of supplying and storing weapons.

Keywords: Armenian, Arm, Committees, Tashnak, Hinchak, Clergyman and Church

Giriş

“Bağımsız Ermenistan” fikrini gerçekleştirmeyi arzulayan Ermeni milliyetçileri bu isteklerinin büyük devletler tarafından yeterince dikkate alınmadığını görünce, terörizm yoluyla büyük devletlerin dikkatlerini Ermeni isteklerine çekmek istemişlerdi. Zira Ermeniler bu dönemde bağımsız bir Ermenistan’ı oluşturacak imkân veya şartlara hiçbir şekilde sahip olmadıklarını gayet iyi biliyorlardı¹. Asıl gayeleri, Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux’un da belirttiği gibi, “*devamlı şikâyet ve tahriklerle, arzularını Türkiye’ye defaten dikte ettirmiş olan haçlı ruhunu uyandırarak, Avrupa’nın müdahalesine zemin hazırlamaktı*”².

Ermeni bağımsızlığının ancak isyan ve kan dökme yoluyla elde edilebileceğine ilk inananlar ise Ermeni ruhani liderleri olmuştur. Daha 1876 yılında, Ermeni sorununa dikkat çekmek üzere İstanbul’daki büyükelçileri ziyaret eden İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, İngiliz Sefiri ile yaptığı görüşmede “*Avrupa devletlerinin sempatisini*

¹ “Ermenilerin kurmayı amaçladıkları Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kütlesiyle tarif edilmiş ve sınırlanmış bir vatan değildir. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun % 87’sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Sadece Osmanlı Devleti değil, tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde bile, Ermenilerin Doğu Anadolu’da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi”. Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi (1914-1923)*, İstanbul, 1986, s. 116.

² Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, s. 194.

çekmek için isyan zaruri ise, böyle bir hareketi başlatmakta zorluk bulunmadığı"nı söylüyordu. Aynı Patrik 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ruslar Ayastefanos'a geldiklerinde Grandük Nikola'nın karargâhına giderek, Osmanlı Devleti ile yapılacak antlaşmaya Ermeniler lehine hükümler konulmasını isteyerek meselenin uluslararası bir hal almasını sağlamıştı³. Ermenileri açıkça silahlanmaya ilk davet eden ise daha sonra Eçmiyazın Katogikosluğuna seçilecek olan eski İstanbul Patriği Mıgırdıç Kırımıyan'dı. Berlin Kongresi'ne katılan Ermeni temsilcilerinden ve sürecin baş aktörlerinden Patrik Kırımıyan İstanbul'a döndükten sonra Ermeni Patrikhanesi'nde büyük bir kalabalığa, Ermeni silahlı hareketinin de tetikleyicisi olan meşhur "Demir Kepçe" konuşmasını yaptı. Konuşmasının sonunda Patrik, Ermenilere şöyle sesleniyordu: "*Ermeni Halkı, tabi ki sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler, sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman, silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar, her şeyin üstünde bağımsızlık ümidini ilk önce kendi içinize yerleştirin. Aklınızı ve yumruğunuzu kullanın! İnsan kendi kurtuluşu için mücadele etmeli*"⁴. Bir diğer patrik İzmirliyan da, bir din adamından çok bir komiteci gibi hareket etmiş, patrikliği esnasındaki gayreti (!) ile ün kazanmış ve kendisine "Demir Patrik" unvanı verilmişti⁵. Başta patrikler olmak üzere Ermeni piskopos ve din adamları Ermenileri silahlanmaları konusunda ilk teşvik edenler oldukları gibi Anadolu'daki kiliselerin büyük bir kısmı da isyan planlarının yapıldığı ve silahların saklandığı yerler olmuştur. Türklerin mabetlere gösterdikleri saygı ve oraları kutsal kabul etmesi teröristlerin kiliseleri üs olarak kullanmalarına yol açmıştır⁶.

Bağımsızlık yolunda kan akıtılması gerektiğini düşünen ikinci grup ise komiteciler idi. Ermeni Komiteciler, dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını

³ Rouben Paul Adalian, "Varzhapetian, Nerses (1837-1884)", *Historical Dictionary of Armenia*, USA: Scarecrow Press, 2010, s. 583.

⁴ Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1, 2007, s. 271-273.

⁵ Recep Karacakaya, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1. Cilt, Ankara: ASAM, 2003, s. 390.

⁶ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997, s. 109.

biliyorlardı. Hâlbuki Doğu Anadolu'da isyanlar çıkartılarak yöre halkı yeterince tahrik edilebilir ve Müslümanlar misilleme saiki ile Ermeniler üzerine yürütülebilirse, bölgede iç savaş çıkması işten bile değildi. Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, komitelerin Batı'daki propaganda bürolarınca "katliam" şeklinde kamuoyuna yansıtılacak ve devletler sözüm ona bu kan dökümüne son vermeye davet edilecekti. Kısaca; Batı müdahalesi Doğu Anadolu'nun "Ermenileştirilmesi" için vazgeçilmez bir şart; terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegâne anahtarıydı. İşte bundan dolayıdır ki Ermeniler tedhiş ve terörü amaçlarına ulaşmanın tek yolu olarak kabul etmişler ve bu fikri uygulama alanına koymuşlardır⁷.

Ermeniler Van, Muş, Erzurum, İstanbul gibi şehirlerde kurdukları sözde hayır cemiyetleri ile maksatlarını gerçekleştirmeye başlamışlardır. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren hayır cemiyetleri görünümü altında teşkilatlanan Ermeniler; siyasi muharip çeteler, köy çeteleri kurmaya başlamışlar, kendi aralarında; savaşçı birlik, yardımcı birlik, silah ve cephane birliği ve posta teşkilatı olarak çok teferruatlı bir şekilde hazırlanmışlardır⁸. Kurulan bu cemiyet ve derneklerin hepsinde ortak amaç, bağımsız bir Ermenistan devletini kurmak arzusunu yerine getirmektir. Bu amaca hizmet etmek üzere XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni cemiyetleri, okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini bazı dokunulmazlıklardan istifade etmek suretiyle isyan, ihtilal hazırlıklarının yapıldığı birer siyasi büro ve silah ve mühimmat deposu haline gelmişlerdir⁹.

Ermenilerin en teşkilatlı komitelerinden biri Hınçak Komitesi idi. Komitenin yapması gereken başlıca işler arasında silah temini de yer alıyordu:

"Beşinci Madde: Silah konan yerlerle, depolara ve hükümetin zahire ambarlarına ve diğer kuruluşlara, vali, mutasarrıf ve kaymakam konaklarına saldırılmalı, silahları alınmalı ve hükümetin

⁷ Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 116-117.

⁸ Ergünöz Akçora, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 747-764.

⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s. 51.

nüfuzunu kırmak suretiyle memurları geçici olarak işlerinden uzaklaştırmalı ve heyecana oluşturmaya gayret edilmelidir.”

“Beşinci maddeye dair açıklamalar:

Bu madde de açıklanan hususların yapılması sırasında bazı bina ve müesseseler yakılmalı, yüksek derecedeki memurlar zor kullanılarak esir alınmalı ve bunları serbest bırakmak için de hükümetten fidye istenmelidir. Örneğin, önce ihtilalci mahkûmların hepsinin veya bir kısmının serbest bırakılarak ihtilal komitesine teslim edilmeleri istenmelidir. İkinci olarak çok miktarda para istenmelidir. Üçüncüsü; ihtilali yapanlara karşı kullanılacağı söylenerek hükümetten silah, cephane ve at istemek suretiyle silah vesaire elde etmeye çalışılmalıdır. Dördüncüsü; esirlerden hükümet sırlarını açıklamaları, kale, hapishane ve diğer müesseselerin plan ve programları istenmelidir. İhtilal komitesinin istekleri kabul olunmayarak onlara karşı asker gönderilirse, esir alınan memurlar öldürülmeli ve buna benzer hareketlerle gözdağı vermeye gayret edilmelidir”¹⁰.

Diğer bir ihtilalci Ermeni komitesi ise Taşnaksütyun Komitesi idi. “Bir düzine silah nakledecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir” diye düşünen Taşnak Komitesi programının 14. maddesinde “her üye belirli bir silah kullanma eğitimi yapmış olmalıdır” denilerek silahlı eylemlere hazırlıklı olmaları istenmiştir. Ayrıca, çeteler kurmak ve isyanlar çıkarmak başlıca amaçları arasındadır. Ancak en önemli amacını ve Ermeni örgütünün özelliğini şu şekilde belirtmişlerdir: “Türk’ü, Kürt’ü, sözünden dönenleri, hafiyeler ve hainleri her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür, intikam al”¹¹. Bağımsız bir Ermenistan idealini gerçekleştirmek yolunda kilise ile komiteler arasında yakın bir işbirliği bulunmaktaydı. Henüz 1883 tarihinde “Muhib-i Vatan İttifakı” tarafından yayınlanan ve dağıtılan bir talimat, komite ve kilise arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Komiteciler faaliyetlerinde din adamlarını kullanmak ve bunların desteğini sağlamak için çok çalışmışlardı. İlgili talimat şu şekilde başlıyordu: “Ermeniler! Sizi ikaz etmenin zamanı geldi. Uyukladığınız kâfidir. Rumlarla Sırların icraatlarına bakınız da onlardan örnek alınız. Bu

¹⁰ OBE, (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler) c. 7, No: 119.

¹¹ Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 163-164.

kavimler her ne kadar kalabalık değillerse de sonu gelmez eziyetlere tahammül ederek ellerinde silah olduğu halde teşkilatlandılar...” Daha sonra maddeler halinde neler yapılması gerektiği sıralanıyordu. Talimatnamenin silahlanma ile ilgili maddeleri ise şu şekilde idi: “*On Dördüncü Madde- İki hükümetin Ermenilerini tüfeklerle silahlandırmaya çalışmalıyız. On Beşinci Madde- Cemiyetin masraflarıyla birçok mahalde tabanca ve tüfek mağazaları açıp bunları yalnız Ermenilere satmalıyız. On Altıncı Madde- Osmanlı memleketlerine giden delikanlılara hiç olmazsa ailelerini muhafaza edebilmeleri için tüfek ve nakdi iane verilmelidir. On Yedinci Madde- Ermeni mekteplerinde eğitim bahanesiyle halkı silahlandırmak için haftalık umumi dersler tertip etmeliyiz*”¹².

Böylece Berlin Kongresi’nden sonra Ermeniler arasında silahlanma faaliyetleri de hızlanmış oldu. Doğu Anadolu’dan Ermenilerin silahlanmaya başladığına dair haberler gelmeye başlamıştı. İngiltere’nin Van Konsolosu Yüzbaşı Clayton’un 12 Ekim 1880 tarihli raporunda, Rusya Ermenistan’ında Türkiye Ermenilerine silah göndermek için cemiyetler kurulduğu ve silahların dağıtılması için de ajanlar sokulduğu bildirilmektedir. Erzurum Konsolosu Yüzbaşı Everett de, 24 Kasım 1880’de Türkiye Ermenilerine dağıtılmak üzere Rusya’da silah toplandığını bildirmiştir. 1882 yılının başında Everett, Ermenilerin bir isyan hazırlığı içinde olduklarını gösterir emarelerin çoğaldığını yazıyordu. Konsolosun eline iki vesika geçmişti. Ermenice olan bu vesikalar gönüllü kaydetme işi için kullanılıyordu. 1882 Haziran’ında Erzurum Konsolosu Everett, tamamen inanılır kaynaklardan aldığını belirterek gönderdiği raporunda Ermenilerin girişimlerinin hazırlayıcı mahiyette olduğunu, halkın gözünün açılıp, milli duygularının kuvvetlenmesine çalışıldığını, çalışmaların güneyde Muş ve Van’a kadar uzandığını, Rusya tarafından desteklendiğini yazıyordu¹³.

İşte komiteciler program ve nizamnamelerinde yer alan bu en önemli işi gerçekleştirmek için yoğun bir gayret ile çalışmalara koyuldular. Büyük çaplı Ermeni olaylarını ilk başlatanlar Hınçaklar oldu.

¹² BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Y. EE, 97/82.

¹³ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara, 1983, s. 126-128; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara, 1996, s. 8.

Onları Taşnaklar takip etti. Özellikle 1890-1896 yılları arasında Anadolu'nun hemen her köşesinde Hınçak ve Taşnakların öncülüğünde Ermeni milliyetçiler olaylar çıkarmaya başladılar. 1890 yılında Ermeni Milli Meclisi'nin kuruluş yıldönümü törenlerinde Ermenileri coşturmak için söylenen nutuklar, okunan marşlarda bile bu silahlanma çağrısı dile getiriliyordu¹⁴. 1892 sonbaharında Tiflis'te ilk toplantısını yapan Taşnaklar yapacakları en önemli iş olarak Türkiye'ye silah sevki, Türk Ermenilerinin silahlandırılması, kendilerine silah eğitimi yaptırılması, özellikle gençlerin ve Ermeni halkının hazırlanması olarak belirlenmişti¹⁵. 1892'de Merzifon'da kurulan Hınçak İhtilal Komitesi yayınladığı programında Ermenilerin silahlanma meselesine ne kadar önem verdiklerini gösteriyordu. Program, Mülhazalar kısmı ile başlamaktaydı. Birinci bölümünde üyelerin genel vazifeleri sıralanmıştı. Üyelerin parolası "*fert ve kişi toplum için, toplum ise fert ve kişi için canını feda etmelidir*" şeklinde idi. Her bir ferdin en yakın dostunun kendi arkadaşı olduğu, bu arkadaşın yanında anne, baba, kardeş ve eşin önemi olmadığı söyleniyordu. Üyelerin birbirleri ile iyi dostlukları bu çerçevede kurulmalıydı. Arkadaşını ayıplama, iftira veya onu şikâyet

¹⁴ Komiteci Ermeniler tarafından okunan bu şiirlerden biri şöyledir:

"Harbe Davet

Borular Ararat tepesinden ovaya müthiş yıldırımlar yağdırıyor.

Kahramanların kanları ateş altında, bir kat daha kabarıyor.

Vatan yoluna, herkes işitsin anlasın,

Ermeni ruhları ateş gibi parlıyor.

Siz, kahramanlar, Allah'ın ihsan edeceği zafer tacına hasretsiniz.

Siz, Allah'ın kutsamasına muhtaçsınız

İleri cesur kahramanların çocukları

Ey vatan intikamını almak isteyen Ermeniler!

Haydi takım takım silah başına

İntikam silahlarıyla ileri doğru atılın

İntikam silahıyla bir sağa bir sola saldırın

Haydi ileri,

Bir sağa, bir sola,

Haydi ileri,

İleri, daima ileri,

Haydi ileri!"

Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Haz: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 37-38.

¹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1978, s. 450.

etme yasaktı. Her üye oyçokluğu ile seçilen reisine itaat etmek zorundaydı. İtaatsizlikte bulunanlar ve kendilerine verilen görevleri yapmayanlar şiddetle cezalandırılacaklardı. Her üye kendi kesesinden silahlanmalı ve her zaman silah taşımalıydı. Taşımamanın cezası ise en az beş kuruş idi. Toplantılara da silahla katılacaklardı. Her üye birliğin işlerini ileri götürmeye gayret etmeli, birliğin fikirlerini yayarak yeni üyeler kazandırıp aidatı çoğaltmalıydı¹⁶. Böylece 1890 Erzurum isyanından başlayarak 1905 Yıldız Suikastına kadar uzanan geniş çaplı terör eylemleri başlamış oluyordu.

Bağımsızlık Yolunda Ermenilerin Silahlanma Faaliyetleri

Ermeni komiteleri silah ve cephane temin etmek için doğuda Rusya ve İran'ı, batıda ise çeşitli Avrupa ülkeleri ile Amerika'yı kullanıyorlardı. Rusya ve İran taraflarındaki Ermenileri silahlandıran Ruslar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde başlattıkları bu faaliyetlerini 1878 Berlin Antlaşmasından sonra hızlandırmışlar adeta Osmanlı Ermenilerinin tamamını silahlandırmayı hedeflemişlerdi. Ermeniler batıda ise Avrupa silah sanayiinde söz sahibi olan devletlerden başta Almanya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Belçika ve İtalya'dan daha sonra da Amerika'dan silah temin etmeye çalışmışlardır¹⁷. Ermeni komitecileri 1890'ların başında İngilizlerin Winchester marka tüfek ve revolverleri ile Henry Martini marka silah ve cephanesine, Avusturya-Macaristan'ın Waenzl/Wanzel tüfeklerine, Belçika'nın karabine/karabiner ve Tersener tüfeklerine sahip olmaya gayret etmişlerdir.

Ermeni komitecilerinin silah ve cephane temininde tercih ettikleri ilk devlet Çarlık Rusyası oldu. Aslında Ermenileri kendilerinin bile istemesinden evvel silahlanmaya teşvik eden de Rusya'nın kendisiydi. Osmanlı ülkesine silah ve cephane sokmaya ve bu suretle Ermenileri devlet aleyhine silahlı bir isyan tertiplemeye teşvik eden ülkelerin başında ise Rusya bulunuyordu. Çarlık Rusyası, daha 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Doğu Anadolu'da öncü kuvvet olarak kullanabileceğini düşündüğü Ermenilere Rus yapımı silahlar dağıtmış ve onlara atış talimleri yaptırmıştı. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden getirilen

¹⁶ BOA, Y. MTV, 74/94; OBE, c. 11, Belge No: 128.

¹⁷ Ataöv, "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması", s. 169.

silahlar özellikle Kırım ve Batum üzerinden Osmanlı topraklarına sokuluyordu. Kırım veya Batum üzerinden getirilen Rus silahları Trabzon, Giresun, Ordu, Sinop ve Samsun limanlarına oradan da Ankara, Yozgat, Tokat, Amasya, Konya, Kayseri ve Sivas güzergâhıyla Anadolu'nun içlerine kadar dağıtılıyordu.

1890'ların başından itibaren artık Osmanlı Devleti Rusya'nın hudutlarında bulunan Kürt ve Ermenilere silah sattığını biliyordu¹⁸. Bu tarihte Rusya, Petersburg, Eleşkird, Bâyezid, Pasin, Hınıs tarafları ve Van vilayetinin bazı yerlerine Rus yapımı Berdanka tüfeklerinden sevk etmiş; Rusya sınırındaki Yezidileri de Ermeniler ile ittifaka teşvik ederek, onlara da silah dağıtmıştı. Rusya'nın silahların sevkiyatı için kullandığı yöntem gelince, bu sevkiyat peyderpey gerçekleşiyordu. Genellikle, bahis konusu yerlerin ahalisi 10'ar, 20'şer kişilik gruplar halinde geceleri yola çıkıyor, sınırı geçiyor, hudut boylarındaki şehir ve köylerde bulunan şubelerden asıl kıymetinin çeyreği veya daha cüz'i bir fiyatla; bazen de bedelsiz olarak silah alıp, yine geceleri gizlice geri dönüyorlardı¹⁹. Aksi yönde ise Rusya'dan özellikle ziyaret maksadıyla gelen Ermeniler de silah ve mühimmatın geçirilmesinde etkin rol oynuyorlardı. Rusya'dan ziyaretçi sıfatıyla Bitlis vilayetine tabi Muş sancağı dâhilinde bulunan Çanlı Manastırı'na gelen Ermenilerin üzerlerinde taşıdıkları silahları Osmanlı Ermenilerine sattıkları veya verdikleri görülüyordu²⁰. Kiliseleri ziyaret etmek bahanesiyle Rus hükümeti Ermenileri 10'ar ve 15'er kişilik gruplar halinde Osmanlı topraklarına gönderiyordu²¹. Osmanlı hükümeti Ermenilerin, taşıdıkları bu silahları Osmanlı tebaasından olan Ermenilere vermelerini yahut satmalarını engellemek için sınır karakolları tarafından bu silahların teslim alınmasını ve silahlarını sınır karakollarına vermeyenlerin ise silahlarının müsadere edilmesini istiyordu²².

Ancak Ermenilerin bu faaliyetlerinde en büyük destekçileri ülke içerisinde faaliyet gösteren Rus konsolosları idi. Rusya tarafından Van

¹⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 61/70.

¹⁹ Güler Yarcı, "Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, c. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 151.

²⁰ BOA, HR. SYS, 2768/47.

²¹ BOA, HR. SYS, 2768/49.

²² BOA, DH. MKT, 1756/12.

Erzurum ve Harput'a tayin edilen konsolosların yardımıyla Ermenilerin bazı isimler altında çeşitli cemiyetler kurduğu ve Rus bandırası çekilmiş Ermeni kilise ve manastırlarında çok sayıda silah olduğu yapılan araştırmalardan anlaşılıyordu²³. Rus konsoloslarının himayeleri ve Osmanlı memurlarının bunlara dokunmaktan imtina etmeleri Ermeni komitelerinin faaliyetlerini serbestçe yürütmelerine yol açıyordu. Rusya'nın Ermenileri bu suretle himaye etmesi üzerine Rus ordusunun elindeki eski silahları Rusya'ya hicret eden Ermenilere verdiği ve Rusya hududu dâhilinde Ermenilerle meskûn olan bazı köy halkına Rus memurlarca silah dağıtıldığına dair haberler geliyordu²⁴. Üstelik Rus subayları, Ermenilere dağıtılan silahları gelişigüzel tevzi etmeyip, defterlere kaydediyorlardı. Bununla birlikte Rusya'nın Kars cihetindeki ordusunun askerlerinden olup Erzurum'a kaçan ve orada Müslüman olan Yovan isimli şahsın yaptığı bir ihbara göre ise Rusya'ya göç eden Ermenilere orduda askerî eğitim yaptırılıyordu²⁵. Bu tür eğitimlerin yanı sıra doğrudan gönderilen silah ve mühimmatların yakalandığına dair örnekler de dikkati çekmektedir. Örneğin Osmanlı yetkililerin eline 1894 yılının Haziran ayında Bakü'den Van'a getirilen buğday çuvalları içerisinde barut, Erzurum'da pirinç çuvalları içerisinde tüfeklere ait fişekler ele geçmişti²⁶.

Temmuz 1895 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezareti, Tiflis Başşehbenderliği'nden aldığı haberler doğrultusunda Erzurum, Van ve Trabzon vilayetlerini uyarıyordu. Buna göre Eçmiyazın'de kilise menfaatine toplanan 100 bin rublenin yalnız 1000 rublesi kilise sandığına bırakılmış, Katogikos Mıgırdıç Kırımıyan geri kalan 99 bin rublenin ise Osmanlı Devleti'ndeki isyancı Ermenilere silah temini için kullanılmasını planlamıştı. Avrupa'ya sipariş olunan silahların parası dahi gönderilmişti. Silah satın alımı için bu paranın İngiltere'ye gönderildiği, söz konusu silahların İran üzerinden Kafkasya'ya ulaştırılacağı, sandıkların üzerine özel bir işaret konulduğu da haber veriliyordu. Sınırlarda güvenliğin arttırılması ve silahlar geldiğinde

²³ BOA, Y. PRK. AZJ, 33/31.

²⁴ BOA, A. MKT. MHM, 531/29; Y. A. HUS, 292/6; Y. A. HUS, 295/26.

²⁵ BOA, HR. SYS, 2770/2.

²⁶ Haluk Selvi, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt. 2 (1), 2011, s. 47.

derhal el konularak haber verilmesi isteniyordu²⁷. Batum Başşehbenderliği'nden gelen bir telgrafta ise Ağustos ayında silahlı 500 Ermeni'den oluşan bir çetenin Kars cihetinde sınırı aşarak Erzurum'a kadar ulaştığı, 150 Ermeni'den oluşan bir başka çetenin de daha sonra onlara katılmak üzere Revan'a doğru yola çıktığı bildiriliyordu. Rus askeri hizmetinden çıkan Ermeni zabitlerle bazı talebelerin kumandası altında bu Ermeni çetelerinin Erzurum ve Muş Ermenileriyle birleşerek ansızın Erzurum'a saldırmak niyetinde oldukları haber veriliyordu. Ayrıca Ermeni komitelerinin Revan, Şuşa ve İran'da silah ve mühimmat depoları bulunduğu ve 700 bin rublelik bir meblağın komitenin iki üyesi vasıtasıyla isyancılara dağıtılmak üzere sınıra gönderileceği belirtiliyordu²⁸. Gelen bütün bu haberler üzerine Petersburg Büyükelçisi Hüseyin Hüsnü Paşa Ermenilerin zararlı faaliyetlerinin engellenmesi için Rusya'nın gereken tedbirleri almasını istemekle görevlendirildi. Elçiye verilen cevapta Kafkas Ermenilerinin gerek para ve gerekse silah göndererek fesat hareketlerine hiçbir suretle mahal verilmemesi yönünde kesin emirler verileceği ve konunun titizlikle takip edileceği bildiriliyordu. Rusya'nın üzerine düşen her türlü yardımı yapacağı söyleniyordu²⁹. Hatta Rusya bununla da kalmayarak Paris'te yayınlanan Siécle gazetesinde bir yazı yayınlattı. Bu yazıda Anadolu'da Ermeniler tarafından çıkarılan karışıklıklarda Rusya'nın herhangi bir rolünün olmadığı ve hatta Rusya tarafından Osmanlı hududunu geçmek isteyen silahlı Ermenilere müsaade edilmediği, çok sayıda Rus askerinin Ermeniler tarafından öldürüldüğü ve özellikle Ermenilerin istiklâl hareketlerinin kendisine de sirayet etmesi ihtimalinden dolayı bu tür hareketlerin Osmanlı Hükümeti tarafından kontrol altına alınmasını desteklediği söyleniyordu³⁰. Ancak yapılan bütün bu açıklamalara rağmen Ermenilerin hızla silahlandırılmaları ve Anadolu'da çıkan Ermeni isyanları sırasında Rusya tarafından

²⁷ BOA, A. MKT. MHM, 729/8. Mıgırdıç Kırimyan Katogikos olduktan sonra devamlı olarak Eçmiyazin Kilisesi adına yardım paraları toplamıştı. Hem Osmanlı belgelerinde hem de yabancı gazetelerde bu yardım paralarının birçoğunun ihtilalci komitelere gönderildiği ifade edilmektedir. Fikretin Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırimyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s. 157.

²⁸ BOA, A. MKT. MHM, 638/6.

²⁹ BOA, Y. PRK. EŞA, 23/26.

³⁰ BOA, Y. PRK, HR, 19/37.

desteklendiği bilinen bir gerçektir. Zaptiye Nezareti tarafından Ermeniler tarafından çıkarılan olaylarla ilgili olarak yapılan tahkikatların sonucunda hep bir Rusyalı çıktığı ve bu kişilerin her defasında Rus Büyükelçiliğince himaye edildikleri görülmüştür³¹. İstanbul'da bulunan Rusya Ermenilerinin çıkan karışıklıklarla alâkalarına ve bunların Rusya Büyükelçiliği ve kaçırlıyalarınca nasıl himaye olunduğuna dair Zabtiye Nezareti tarafından bir dosya hazırlanmıştı. Buna göre ticaret bahanesiyle Osmanlı topraklarında ikamet eden Rusyalı Ermenilerin Rus vapurlarıyla Büyükdere sahiline güya gezmeye çıkılıyormuş gibi çıkarttırılıp isyan olaylarına hizmet ettikleri, vapurun kaptan ve mürettebatının bile komite üyesi olan Ermeniler olduğu beyan edildiğinde her seferinde Rus Büyükelçiliğince himaye edildiği belirtiliyordu. Üstelik bu türden olaylara dair alınan ciddi raporların büyük bir dosya teşkil ettiği vurgulanıyordu³².

Ermenilerin silah ve cephaneyi Osmanlı memleketlerine sokmak için kullandıkları bir diğer ülke ise İran idi. Ermeni isyanlarının yoğunlaştığı 1890'lı yılların başından itibaren İran hem Rusya'dan hem de Avrupa'dan temin edilen silah ve mühimmatın ülke içlerine sokulduğu bir istasyon konumundaydı. Ermenilerin İran tarihi ile Devlet-i Âliye'ye martini tüfeği ve cephane getirileceğine dair sürekli haberler alınmaktaydı³³. Rusya'nın da, İran'a ticaret eşyası yerine silah ve mermi göndererek bunları İran üzerinden Osmanlı ülkesine sokmaya çalıştığı bilinmekteydi³⁴. Moskova Ermeni Komitesi Trabzon üzerinden transit olarak İran'a sevk edilen ticari mallar içine mermi ve silah saklayarak memlekete sokmuşlardı³⁵. İran'dan Doğu Anadolu'ya silah naklinin sonraki yıllarda da devam etmesi üzerine Babıali, mahalli idarelerin Doğu vilayetlerinde görevli yabancı diplomatları yakından izlemesini istemişti. 28 Nisan 1893'te Sadrazam Cevat Paşa'nın bildirdiğine göre; Van'ın Bargiri kazasında oturan ve Bitlis'in Ermeni köylerinde dolaşırken yakalanan bir şahsın sorgulanması sonucunda, İran'dan 49 yük iğneli silah getirilerek Van içindeki kiliselere ve bazı yerlere sakladıkları, bu işe İranlı memurların yardım ettikleri anlaşılmıştı.

³¹ BOA, Y. A. HUS, 239/69.

³² BOA, Y. PRK. ZB, 8/37.

³³ BOA, Y. A. HUS, 339/3.

³⁴ BOA, Y. EE, 157/59.

³⁵ OBE, c. 22, No: 33.

Van'da bazı kimselerin aracılık etmesiyle baharda İran'daki Ermenilerin hududu tecavüz edecekleri gibi, İran'ın yardımı, İngiltere'nin kolaylıklarda bulunması ve Bitlisli Ermenilerin katılması ile birlikte Van ve Alaşkırt taraflarına da tecavüz edecekleri, Ahtamar Ermeni Katogikosu ile Erzurum, Van ve Muş Ermeni murahhasalarının sürekli haberleştikleri, Bulgaristan'da yapılan ihtilal gibi bir harekete geçecekleri anlaşılmış, gereken yerlere bilgiler verilmişti³⁶.

İran'daki Ermeniler, Doğu Anadolu vilayetlerine geçirdikleri silahların bir kısmını da kendileri imal ediyorlardı. Silah imalathanelerinde Rus uyruklu bazı Ermeni ustalar bulunuyordu. Bölgede Taşnak Komitesi güçlü olup; Rus ve Bulgar subayları komitecilere atış eğitimi yaptırıyordu. Van'dan İran'a giden Ermeni komite reislerinden Hagop'un bir arkadaşına yazdığı mektupta şöyle deniliyordu: *"Buranın fabrikalarında dört usta bulunup, biri silah satın almak üzere gitti. Birisi de, 700 adet tüfek borusu ve edevâtıyla yeni geldi. Bu tüfenk yeni icad edilmiştir. Yeni tüfenkler üzerinde yeni bir bayrak ve kılınç ve üç harf hasredilmiştir. Bunu ben yaptım. Beğenir misin? Lâkin zannetmem. Sen benim yaptığım işi beğenmezsin. Tüfeklerin boyalarını burada yapıyorlar. Silahları Selmâ's'a götürdü. Bir denk tüfeği daha yoktur. Bundan sonra "mösyöne" tâbir olunur tüfenkler kullanılacaktır. İmza, Hagop³⁷".* Ayrıca yerli Ermeni tüfekçilerinin Henri Martini tüfekleri imal ettikleri de tespit olunmuştu³⁸.

Ermeni Komitelerinin Silahlanmasında Avrupa ve Amerika'nın Rolü

Avrupa ordularının modernleştirilmesi yönündeki çalışmalar kapsamında orduların kadro dışı bıraktığı silahlar Ermeni komitelerinin silahlanmalarına yaramıştır. Ermeni komiteleri ateşli silahların önemli bir kısmını Avusturya'nın Trieste ve Belçika'nın Liège şehirlerindeki silah fabrikalarından temin etmişlerdir. 28 Eylül 1893 tarihinde

³⁶ BOA, Y.A. HUS, 273/65; OBE, c. 12, No: 72.

³⁷ Van'dan İran'a giden Ermeni Komite reisinin mektubu için bkz: Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, c. II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 15, Ankara, 1994, s. 255-256; Yarcı, "Ermeni Komitelerinin Silahlandırılması ve Finansmanı", s. 156-157.

³⁸ OBE, c. 16, No: 68.

Brüksel'den bildirildiğine göre Ermeniler, 28 yaşındaki tüccar Serkis Terziyan'ı bu işle görevlendirmişlerdi³⁹. Terziyan, Liège'den bir hayli miktarda tüfek, kılıç, bomba gibi eski silahlar satın almıştı. Terziyan'ın iki defada satın aldığı bu silahlar Remington usulünde 180 karabina ile 130 bin kartuş, 500 süvari kılıcı, istihkâmlarda kullanılacak 12 adet uzun tüfek ve özellikle 7/9 ve 12 mm. çapında 100 kadar revolver ve birçok eski silahtan oluşmaktaydı. Terziyan bu eski silahların namlularını 25 cm kadar kestirmiş ve bunların Afrika sahillerine gönderileceğini ima etmişti⁴⁰. Söz konusu silahların isimleri, satıcısı, fabrikası ve ülkeye ne suretle sokulacağını tespit edilmesi gerekiyordu. Hariciye memurlarından mühtedi Muhtar Efendi, Terziyan'ın faaliyetleri hakkında araştırma yapmak üzere Belçika'ya gönderildi⁴¹.

Günümüzde İtalya sınırları içinde kalan Trieste, bu tarihlerde Viyana'ya bağlı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askeri silah depolarından biriydi. Kendi silah sanayisinin ürünlerini kullanan Avusturya ordusu, bu dönemde yine kendi fabrikalarında üretilen yeni silahlarla ordusunu teçhiz etmeye başlamıştı. Ordunun terk ettiği Waenzel/Wanzel Sistemi askerî tüfekler düşük fiyatlarla satılmaya başladığında Ermeni komiteleri de bu silahlara talip olmuşlardı. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'deki Büyükelçisi Rüstem Paşa 16 Eylül 1893 tarihinde Hariciye Nazırı Said Paşa'ya Lazar isimli bir muhbirden elde ettiği bilgileri iletiyordu. Lazar'ın iddialarına göre Ermeniler, Trieste'de eski model olduğu için Avusturya ordusu tarafından kullanılmayan 3000 tüfeği çok ucuz fiyatla satın alabilmek için görüşmeler yapacaklardı. Avusturya Hükümeti daha önce bu silahları terk ettiğinden Ermenilerin bunları satın alabilmesi için bir aracı bulması gerekiyordu. Bunları satın alacak ve sevk edecek olan kişi de belirlenmişti. Bu silahlar kahve ithalatı adı altında ülkeye sokulacaktı. Lazar'ın iddiasına göre kamufle edilmiş kolilerin Osmanlı iskelesine girmesinde hiçbir zorluk yaşanmayacaktı. Çünkü Ermeniler bazı Türk idarecileri ve bunlara göz yumacak gümrük memurlarıyla anlaşmışlardı. Lazar ayrıca çok miktarda tabancanın sürekli Türkiye'ye sokulduğunu,

³⁹ BOA, HR. SYS, 2761/38.

⁴⁰ BOA, HR. SYS, 2828/15.

⁴¹ BOA, Y. A. HUS, 282/14.

sadece bir gemi kaptanının geçenlerde 1200 tabancayı Selanik'e kaçak olarak soktuğunu ve gelecek 5 yıl içerisinde ülkeye hayli miktarda barut ve mühimmat ithal olunacağını ileri sürmüştü⁴². Lazar'ın verdiği bilgiler Ermenilerin Avrupa'dan nasıl silah temin ettiklerine dair detaylarla devam etmektedir. Buna göre, Londra'daki Ermeniler Anadolu'da askerî bir güç tesis etmek için büyük bir gayretle çalışmaktaydılar. İngiliz Ermeni Komitesi üyeleri arasında bulunan memurları vasıtasıyla Avusturya askerinin kullandığı ve Avusturya Hükümeti'nin düşük fiyatla satmak istediği tüfeklerin bir kısmını satın almak üzere en son buradan Trieste'ye doğru yola çıkmışlardı. Daha önce oniki-onbeş florine mâl olmuş olan bu tüfekler bugün tanesi iki florine satılmakta ve şu anda Ermeniler bu tüfekleri satın almak için görüşmelere başlamışlardı. Mezkûr komite üyelerinden Bedros Frankyan adlı otuz yaşında bir başka kişi de Liège'de düşük fiyatla satılmakta olan revolverlerin büyük bir kısmını satın almak için Anvers yoluyla oraya gitmişti. İngiltere'de faaliyet gösteren bu Ermeni komitesinin çok parası vardı ve bu komite gerek Avrupa ve gerekse Osmanlı ülkesinde yaşayan zengin Ermeni tüccarları korkutarak kendilerinden büyük miktarda para toplamayı başarmıştı.⁴³

Ermeniler Akdeniz ve Karadeniz limanlarındaki gümrük memurları ile ilişki içerisinde bulduklarından bunların yardımları sayesinde ve para gücüyle Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki topraklarına her şey, hatta silah ve mühimmat bile sokabilir hale gelmişlerdi. Viyana Büyükelçiliği maslahatgüzarının gizli isteği üzerine kaçak olarak Osmanlı ülkesine silah sevkiyatı yasaklanmıştı. Osmanlı Hükümeti'nin aldığı bilgiye göre Avusturya Harbiye Nezareti'nin birkaç yıldan beri bıraktığı Waenzl usulünde eski tüfekleri satın alan İngiliz Ermeni Cemiyeti görevlisinin aranması hususunda Trieste valisine gerekli emir verilmişti. Ancak valinin yaptığı araştırmalara rağmen Trieste'de böyle bir görevli bulunamadı. Satılan eski Waenzl tüfeklerine gelince; Trieste silah tüccarlarından Angelini ve Bernardo adlı kişilerin elinde bu tüfeklerden sadece 206 adet bulunup geri kalan çok sayıdaki tüfeğin Avusturya tophane deposunda saklı olduğu ve bunların kontrol

⁴² BOA. HR. SYS, 2761/26.

⁴³ BOA, HR. SYS, 2826/21.

edilmeksizin ihraç edilemeyeceği söylendi⁴⁴. Trieste’de satılığa çıkarılan 240 bin Waenzl tüfeğiyle 30 bin fişek konusu Osmanlı hükümetini bir süre daha uğraştırmıştı. Yapılan araştırmalar sonucunda silahların Kıbrıs yolu ile Adana ve Konya’ya ulaştığı kesinlik kazanmıştır⁴⁵.

Ermenilerin para ve silah temin etme merkezi olarak gördükleri bir diğer yer ise Amerika idi. Osmanlı Devleti de Amerika’da üretilen silahları tanımak konusunda harekete geçmişti. Amerika’da üretilen Henry-Martini tüfeklerini incelemek üzere Osmanlı Devleti 18 memuru görevlendirmiş, bunlardan 17’si görevleri sona erince geri dönmüşler fakat içlerinden Ömer bin Mustafa isimli bir kişi burada silah fabrikasında çalışmaya devam etmişti. 30 Kasım 1889 tarihinde bildirdiğine göre Harput, Muş ve Diyarbakır’dan bazı Ermeniler tüfek, tabanca ve çok miktarda fişek satın almak için Amerika’ya geliyordu. Bu kişilerin saray, paşa konakları ve askerî kışlaları hedef almak suretiyle Osmanlı ülkesinde bir ihtilal çıkarmak için silah satın alarak İstanbul’a gönderdiklerini, tüfek demirlerini karyola şeklindeki sandıklarla, dinamitleri de gaz tenekeleriyle naklettiklerini haber veriyordu⁴⁶. 21 Haziran 1890 tarihinde Zeytun Ermenileri için Amerika’dan silah gönderildiğine dair gelen istihbaratlar bunu doğrular nitelikteydi. Amerika’dan Ermeniler için 10 bin tüfeğin Yunanistan’a ve oradan Yunan kayıklarıyla Adana’nın güneyinde Seyhan nehri civarındaki çiftliklere naklolunarak oradan Zeytun’a gönderileceği anlaşılmıştı⁴⁷. Bunun üzerine gerekli tedbirlerin alınması için Adana valiliği uyarılıyor ve şayet silahlar gelecek olur ise derhal el konulması isteniyordu.

Osmanlı tebaasından bazı tüccarlar tarafından dört nüsha olarak hazırlanan ve Seraskerlik, Hariciye Nezâreti, Mamuretülaziz Vilayeti ve Padişah’ın yaverlerinden Derviş Paşa’ya gönderilen 17 Nisan 1894 tarihli mektup Ermenilerin Amerika’daki silahlanma faaliyetlerini gözler önüne seriyordu. Maraş’tan 3000, Haçin’den 2800 ve Londra’dan 20 bin lira ile Amerika’ya silah satın almak için gelen Ermenilerin bu paralar ile 50 bin Martini, 75 bin lovir ve 2 milyon martini ve lovir fişegi

⁴⁴ BOA, HR. SYS, 2828/16.

⁴⁵ BOA, HR. SYS, 2751/60.

⁴⁶ BOA, HR. SYS, 2735/14.

⁴⁷ BOA, A. MKT. MHM, 500/57.

satın aldıkları haber veriliyordu. Ermenilerin bu silahları yakın bir zaman içinde Anadolu'ya sevk edecekleri, İzmir'deki bir şirket vasıtasıyla İskenderun ve Adana'nın arasında yer alan Karataş Limanı'na göndereceklerdi. Alınan bu silahların dışında Ermenilerin dinamit de satın aldığı hatta 20-30 kadar Ermeninin Amerika'daki silah fabrikalarında çalışmaya başladıkları belirtiliyordu. Mektupta,

"...Memleketimizde iken Ermeni milletinin bu kadar hıyanet içinde olduklarını bilmez idik. Bir Müslüman ile bir Ermeni tartışsa daima Müslümanı suçlardık. Fakat öyle değil imiş, ne adam olduklarını anladık. Bütün devletlerden ziyade bizlere düşman imişler. Güçleri olsa hepsi Müslümanları helak edip kanlarını içecekler, Osmanlı Devleti'ni dünya yüzünden kaldıracaklardır. Kendilerinin ifadelerine nazaran bu kadar silah almalarından maksat iki yıl içinde Osmanlı Devleti ile savaşa tutuşacaklar ve bu kadar alınan silahlardan başka geçen sene iki adet zırhlı vapur satın aldılar... Oster şehrinde her gece 300 kişi talim yapıyorlar... Buradan memlekete her ne kadar Ermeni hareket etse mutlaka bir iki adet lovir üzerinde götürüyorlar.⁴⁸"

1894 Nisan ayına kadar Amerika'daki Ermeniler 50.000 martini tüfeği, 75.000 tabanca, 2 milyon tüfek ve tabanca mermisi ve muhtelif miktarlarda dinamit satın almışlar ve Anadolu'ya göndermişlerdi. Ermeni ihtilalcileri tarafından İngiltere ve Amerika'dan alınan bu silah ve mühimmatın Mersin ve Silifke istikametinden ülkeye sokulmak istenmesi⁴⁹, Kırkkilise cihetinden de tüfek ve cephane sokulmaya çalışılmakta olduğunun haber alınması⁵⁰ üzerine Osmanlı Hükümeti harekete geçti. Kaçak silah ve malzemelerin limanlardan sokulmasını önlemek için gerekli önlemlerin alınması isteniyordu⁵¹.

Ermenilerin Silahlanma Faaliyetlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Osmanlı Arşiv Belgeleri özellikle 1890'dan sonra çeşitli Avrupa ülkelerinden alınan silah ve cephaneler, bu silahların kullanımı ile ilgili verilen eğitimler ve yapılan talimler hakkında bilgilerle doludur. Avrupa

⁴⁸ BOA, Y. PRK. MYD, 14/85.

⁴⁹ BOA, Y. MTV, 207/58.

⁵⁰ BOA, Y. MTV, 202/1.

⁵¹ OBE, c. 16, No: 6, 36, 62.

başkentlerinde faaliyet gösteren Ermeni komiteleri hem bu silah ve mühimmatın alınması için gerekli parayı temin ediyor, hem de bu silahların düşük fiyatlarla alınıp Osmanlı ülkesine sokulmasını sağlıyorlardı. Hemen hemen her zaman yabancı teknelerle taşıyor, Hıristiyan yolcular bunların geçirilmesinde yardımcı oluyorlardı. Bazı durumlarda silahların satın alınması için gerekli para dünyanın dört bir köşesinden geliyordu. Örneğin Rus Kafkasyası'nda Eçmiyazın'deki Ermeni Kilisesi silahların satın alınmaları için İngiltere'ye 100.000 ruble göndermişti. Bazen, Amerika'dan Ermeni ajanları bir Avrupa başkentine örneğin Atina'ya geliyor, silah alımı ve transferini sonuçlandırıyorlardı⁵².

Babiâli bu dönemde öncelikle yurtdışındaki sefaret ve baş şehbenderlikleri vasıtasıyla komiteci Ermenilerin silah temin etme yönündeki girişimlerini takip etmeye çalıştı. Yapılacak bütün silah ve mühimmat sevklerinin önceden haber alınabilmesi için zaman zaman gizli memurlar görevlendiriyordu. Hariciye Nazırı Mehmed Said, Londra Büyükelçiliği'ne 4 Ekim 1893 tarihinde gizli kaydıyla gönderdiği bir emrinde yabancı ülkelerde bulunan Ermeni komitelerinin varlığı, çalışmaları ve Osmanlı ülkesinde kimlerle haberleşmekte olduklarının araştırılarak bildirilmesini istiyordu. Ayrıca Osmanlı sefaret memurlarıyla konsolos ve konsoloshane memurları arasında güvenilir olmayanların değiştirilmesi ve haklarında gerekli işlemlerin yapılması emrediliyordu. Ermeni komiteleri ve üyelerinin faaliyetlerinin daima araştırılıp takip edilmesi, gözden uzak tutulması hatta yapılan araştırma sonuçlarının bir an önce bildirilmesinin zorunluluğu vurgulanıyordu. Bu konuda kovuşturma ve araştırmalardan geri durulmayarak ortaya çıkan sonuçların iletilmesi isteniyordu⁵³. Said Paşa 29 Eylül 1893 tarihli gizli bir telgrafında Karatodori Paşa'ya *“Lütfen söz konusu silahların isimlerini, satıcısını, fabrikasını ve sistemini tarafıma bildiriniz. Bu konudaki araştırmalarınıza da devam*

⁵² Türkkiye Ataöv, “Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)*, Ankara, 1984, s. 163-171.

⁵³ BOA, HR. SYS, 2819/34_1.

ediniz” diyordu⁵⁴. Bununla beraber yapılan bu araştırmalar sonucunda bu kişilerin kimler olduğunu tespit etmek m¼mk¼n olmuyordu.

Osmanlı h¼k¼meti bunun ¼zerine ilgili devletler ile haberleşerek bu silahların ¼lkeye g¼nderilmesini engellemeye ¼alıřtı. ¼rneđin Ermenilerin Liége’den temin ettikleri silahları Londra’ya g¼ndermeleri ¼zerine Londra B¼y¼kel¼liđi İngiliz Dışışleri nezdinde temaslar başlatmıştı. İngiltere’den silah ticaretinin tamamen serbest olduğu, hi¼bir sınırlama, denetim ve kontrole tabi tutulmadığı, t¼ccarların bu durumdan yararlanarak İngiltere ile savaşan kabileler bile olsa bedelini ¼demeye g¼c¼ yeten herkese silah ve m¼himmatın sağlanıp g¼nderildiđi şeklinde yanıtlar alındı. İngiltere’de ¼ok fazla silah ticareti yapıldığı, Londra limanına ¼ok sayıda geminin gelip gitmesinden dolayı bu ticareti kontrol altında tutmanın zorluğu anlatıldı⁵⁵. Bununla beraber bazen de Babiáli’ye verilen cevaplarda, Avusturya’nın kullanmayı bıraktığı Waenzl usul¼ndeki eski t¼feklerin satın alınması meselesinde olduğu gibi, ka¼ak olarak Osmanlı ¼lkesine silah sevkiyatının yasaklandığı s¼yleniyordu. Trieste’de 240 bin Waenzl t¼feđiyle 30 bin fişeğin satılığa ¼ıkarılması ¼zerine Ermeniler, İngiliz-Ermeni Cemiyeti vasıtasıyla bu silahları temin etmek i¼in harekete ge¼miřlerdi. Viyana B¼y¼kel¼liđi’nin konuya m¼dahalesi ¼zerine silah sevkiyatının yasaklandığı, Trieste valisinden alınan rapora g¼re Trieste’de b¼yle bir g¼revlinin bulunmadığı, satılan eski Waenzl t¼feklerine gelince bu t¼feklerden sadece 206 tanesinin silah t¼ccarlarının elinde bulunduğu geri kalan ¼ok sayıdaki t¼feđin Avusturya tophane deposunda saklı olduğu s¼yleniyordu. ¼stelik ne bir kısmının ne de tamamının denetimsiz bir şekilde ihra¼ olunamayacağı vurgulanıyordu⁵⁶. Bununla beraber Osmanlı h¼k¼meti Ermenilerin Avusturya ordusunun Trieste deposundan Waenzl usul¼nde 18 bin t¼fek satın aldığını ve bu silahları kahve ile birlikte Osmanlı topraklarına sokacaklarını tespit etmiřti⁵⁷. Bu sebeple yabancı devlet dışışleri tarafından Babiáli’ye verilen cevaplar zaman zaman ger¼ekleri tam olarak yansıtmaktan uzak g¼r¼n¼yordu.

⁵⁴ BOA, HR. SYS, 2761/38.

⁵⁵ BOA, HR. SYS, 2828/12.

⁵⁶ BOA, HR. SYS, 2828/16.

⁵⁷ BOA, Y. A. HUS, 280/89.

Devletin ikinci aşamada aldığı tedbirler ise kara ve deniz yoluyla ülkeye sokulmaya çalışılan bu silah ve cephanelerin sınır ve limanlardan geçişinin yasaklanması idi. Ancak bu durum daha farklı sorunlara yol açıyordu. Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yaptığı ticaret antlaşmaları gereği bazı silahların ithal edilmesi yasak değildi. Bu yüzden kaçak olarak silah ithal edileceği haberlerinin artması üzerine ithali caiz olan silahların cinslerinin tayin edilmesi ve bu konunun rüsumat idarelerine tebliğ edilmesine karar verildi⁵⁸. Rüsumat idarelerince el konulması gereken yasak silahları, harp silahları ve yabancı askerlere mahsus olup onların taklitleri olan her nevi silah olduğu belirtildi. Yolcuların kendilerini korumak üzere taşıdıkları revolver ve adi silahlara ise müdahale olunmaması istendi⁵⁹. Ancak Ermeniler revolverin yasak olmamasından istifade ederek ticaret yükleri arasında Avrupa'dan çok sayıda revolver getirip biriktirmeye başladı⁶⁰. Bu sebeple Babîali zaman zaman yasak ve yasak olmayan silahlar hakkında yeni emirler yayınlanmak zorunda kalıyordu. Gümrüklerde ele geçirilen yasak silahlar ise müsadere edilerek gerekli işlemler yapılıyordu. Yasak silahların ithaline meydan verilmemesi hususunda ciddiyetle davranılması gerektiğine dair bütün vilayetlere emirler veriliyordu⁶¹. Bununla beraber komiteci Ermeniler çeşitli yollarla temin ettikleri bu silahları ülke içerisine sokabilmek için türlü türlü yollar deniyorlardı.

Anadolu'ya gelen her çeşit silah, mühimmat ve zararlı evrak ticaret eşyası arasında memlekete sokulmaktaydı. Bakü'den Van'a gönderilen buğday çuvallarının içinde mermi bulunmuştu. Ermeni ihtilalcilerine ait olmak üzere zeytinyağı fiçileri içinde dinamit ve humbara dolu gaz tenekeleri bulunmuş, bunların Kıbrıs yoluyla İstanbul'a gönderilmek istendiği haber alınmıştı⁶². Ermenilerin Akdeniz ve Karadeniz limanlarındaki gümrük memurları ile ilişki içerisinde bulduklarından bunların yardımları sayesinde ve para gücüyle Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki topraklarına her şey, hatta silah ve mühimmat sokabildiklerini anlatmıştır. Bütün bu süre zarfında Anadolu'da patlak

⁵⁸ BOA, Y. A. HUS, 243/47.

⁵⁹ BOA, DH. MKT, 1817/109.

⁶⁰ BOA, Y. MTV, 51/8.

⁶¹ BOA, DH. MKT, 2067/69.

⁶² BOA, HR. SYS, 2761/26.

veren çok sayıda isyan ve Ermenilerin sahip oldukları çok sayıdaki silah devletin kara ve sahil güvenliği konusunda istediği başarıyı sağlayamadığını göstermektedir. Üstelik Osmanlı yetkililerince ele geçirilen silahların miktarının, mevcut olana nazaran çok daha sınırlı olduğu da muhakkaktır.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin silahlanması ile ilgili olarak aldığı tedbirlerin üçüncüsü ise ülkeye bir şekilde sokulan bu silahları tespit etme ve ele geçirme çabalarıdır. Bazı Ermeni din adamları, diğer faaliyetlerde olduğu gibi silah ve cephane tedarikinde de komiteci Ermenilerle sıkı işbirliği içinde oldukları gibi bu silahların saklanması ve muhafazasında da yer alıyorlardı. Gizli yollardan ve çeşitli şekillerle Osmanlı ülkesine sokulan silah ve cephaneler Ermeni Kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve kişilerin evlerinde saklanmaktaydı. Silah ve patlayıcı maddelerin büyük bir kısmı da tarla içlerine, Ermeni mezarlıklarına, kilise avlularına, mahzenlere gömülmüştü⁶³.

Komite reislerinden Kevork'un evinin duvarının içine saklanmış bir sandık içinde tüfek, tabanca ve patlayıcı madde bulunmuştu⁶⁴. Top namluları sanki büyük kilise mumlarıymış gibi sarılmış olarak gümrükten geçirilmişti. İstanbul'da Hasköy'deki Ermeni Kilisesi'nin tahta zemini altında silahlar bulunmuştu. İstanbul'da Galata'da Ermeni Okulunda öğretmenlik yapmakta olan Karabet Doğramacıyan'ın odasında dinamit, silah ve cephane bulunmuştu. Bursa'da Hoca Alizade mevkiinde Fransız Okulu Müdürü gerçek silahlarla Ermeni ve Rum öğrencilere askeri eğitim yaptırmaktaydı⁶⁵. Çeşitli Ermeni okullarında yapılan aramalar sırasında silah ve barut bulunmaktaydı. Kilise ihtiyacı diye halktan para toplayan Ermeniler, bu para ile silah ve cephane alarak İslam köylerine saldırmayı planlamaktaydılar⁶⁶. Hasköy Ermeni Kilisesi mektebinde yapılan aramada altı humbara, on bir revolver ile iki yüz kadar fişek ele geçirilmiştir⁶⁷. İzmit Bahçecik köyünde ele geçen Nikagos adlı Ermeninin komiteci olduğu anlaşılmış evinde ve Ermeni okulunda yapılan aramalar sonucunda silah ve barut bulunmuştur.

⁶³ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 140-141.

⁶⁴ OBE, c. 29, No: 22.

⁶⁵ Ataöv, "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması", s. 170-171.

⁶⁶ OBE, c. 20, No: 136.

⁶⁷ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 377.

Nikagos ve bazı arkadaşlarının kilise ihtiyacı diye halktan para topladıkları, bu para ile silah ve cephane alarak ağustos ayı ortalarında Müslüman köylerine saldırmayı planladıkları, İzmit Murahhasası Stepan'ın da bunlarla işbirliği halinde olduğu anlaşılmış, olayın tahkikatına başlanmıştır⁶⁸. Bitlis'te ihbar üzerine bazı Ermeni hanelerinde silah ve zararlı evrak bulunduğu gibi⁶⁹, Van'da da Amerikan müesseseleri dâhilindeki kiliselerde silah ve zararlı evraklar ele geçirilmiştir⁷⁰. Ermenilerin karışıklık çıkaracağı, kiliselerde silah depoladıkları hakkında alınan istihbarat üzerine Osmanlı hükümeti gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır⁷¹. Bu sırada Galata'da bulunan Ermeni Kilisesi'nin sarnıcındaki suda barut ve güherçile kokusu hissedilmesi üzerine tahkikat başlatılmıştır⁷². Esasında Galata Ermeni Kilisesi ve mektebinin bir fesat komitesi haline dönüştüğü, birtakım suikastlar ve Ermeni faaliyetlerinin bu merkezde planlanıp icra edildiği bilinmekteydi⁷³. Uncuyan Apik Efendi'nin nezareti altında bulunan Galata'daki Ermeni okul ve kilisesinde silah bulunmuştur⁷⁴. Kasımpaşa'da bulunan bir kilisenin içinde demir çelik ve dökme çelik ile ilgili bir takım alet ve edevat bulunduğunun haber alınması üzerine patrikhane ve kilise memurları hazır buldukları halde bir heyet tarafından gerekli incelemeler yapılmıştır. Bu incelemelerin sonucunda mezkur kilisenin altında kocaman bir demir fabrikası mevcut olduğu ve bunun silah imalatında kullanıldığı anlaşılmıştır. Yine daha önce Zaptiye Nezareti'ne gelen gizli ihbarlar üzerine araştırılan Hasköy Kilisesi'nin döşeme tahtaları altında saklanmış bir hayli miktar revolver bulunmuştu⁷⁵. Ancak bununla beraber Osmanlı yetkililerinin Ermeni kilise ve okullarını araması her zaman kolay olmamıştır.

Özellikle Protestan olan kilise ve okulların aranması meselesinde olaylara İngiliz ve Amerikan konsolosları da dahil olmuşlardı. Arama yapılabilmesi için çoğunlukla patrikhane ve kilise memurları ile yabancı

⁶⁸ OBE, c. 20, No: 136.

⁶⁹ BOA, Y. MTV. 308/42.

⁷⁰ BOA, Y. MTV, 312/6.

⁷¹ BOA, Y. PRK. ASK, 119/108.

⁷² BOA, Y. PRK. ASK, 115/36.

⁷³ BOA, Y. PRK. ZB, 18/16.

⁷⁴ BOA, Y. A. RES, 83/18.

⁷⁵ BOA, Y. A. RES, 81/62.

konsolosların da hazır buldukları bir heyetin gerekliliği bu aramaların sağlıklı yapılmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Zira bu türden bir arama yapıldığında çoğunlukla herhangi bir şey bulunamıyordu. Ermeniler, 1890'da artık harekete geçme zamanının geldiğine kanaat getirerek en uygun yer olarak seçilen Erzurum'da ilk icraatlarını gerçekleştirebilmek amacıyla Rusya'dan getirdikleri silah ve cephaneyi bu şehre yığmaya başlamışlardı⁷⁶. Osmanlı Hükümeti'ne Erzurum'da Saint Asalyan Kilisesi⁷⁷ içinde yapılan bir demirhanede büyük miktarda alet ve edevatla, bir adet torna bulunduğu ve bu suretle silah imal ve depo edilmekte olduğu, aynı şekilde Sanasaryan Ermeni Okulu'nda da böyle bir imalathanenin mevcut olduğu Dördüncü Ordu Komutanlığı tarafından bildirilmişti⁷⁸. Erzurum Valisi Samih Paşa, bahis konusu yerlerin, okul müdürü ve kilise papazının da hazır bulundurulması aranması emrini vermişti. Fakat aramadan önce "Anavatan Müdafileri" teşkilatına mensup Köpek Bogos adında biri, iki saate kadar okulun ve kilisenin aranacağı haberini Ermenilere ulaştırdı. Bunun üzerine kilise ve okulda depolanmış olan silah ve cephaneler başka bir yere nakledilmişti. Üstelik komiteci Ermeniler "*Türklerin kiliseye girmesi pisliktir, mundarlıktır*" gibi sözlerle halkı tahrik ederek ertesi gün bir ayaklanma çıkarmış ve çıkan olaylarda Türklerden ve Ermenilerden ölenler ve yaralananlar olmuştu⁷⁹.

Sonuç

Bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını hedefleyen Ermeniler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda başlattıkları diplomatik ve siyasi mücadelenin sonucunda istediklerini elde edemeyince 1880'li yılların başından itibaren teşkilatlanmaya, sözde hayır cemiyetleri adı altında komite ve cemiyetler kurmaya başlamışlardı. Bu komiteler silahlanmayı parti programlarının adeta olmazsa olmaz şartı sayarak hızla silah teminine başladılar. Ermeni Gazetesi Haik'de yer alan bir haber Ermenilerin takip ettikleri siyaseti gözler önüne sermeye yetiyordu: "*Bugün Ermenistan'ın kaderini ellerinde tutan İstanbul*

⁷⁶ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, s. 94.

⁷⁷ Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Ankara, 2000, s. 102.

⁷⁸ BOA, Y.A. HUS, 236/11.

⁷⁹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 140-141.

Ermenileri'dir. Bunların ilk vazifeleri Avrupa'nın dikkatini üzerimize çekmektir. Karışıklıklar önce İstanbul'da başlayacak ve Ermeniler korkmadan silaha sarılacaklardır. Memleket içinden gelmiş olan Ermenilerden müteşekkil olan bir kalabalığın hiddet ve nefreti Türk hükümetine karşı infilak ettirildiği zaman doğacak hadiseler büyük olacaktır. Jandarma asayişini sağlamayı başaramayacak ve ordunun müdahalesi zaruri olacaktır. Bu da Ermenilerin ümitsiz bir mücadeleye mecburi olarak sürüklenmesini ifade edecektir. Ermeniler İstanbul'da taarruza kalkışacak, buna karşılık taşrada müdafaada kalacaklardır. Buna rağmen Ermeniler taşrada da silahlı ve hazır vaziyette bulunmalıdırlar. Çok yakında patlak verecek olan bu isyanda pek çok Ermeni ve bir o kadar da Türk ölecektir. İstanbul'da karışıklıkların hiç eksilmemesi, taşrada seller gibi kanlar akması Avrupa'ya eninde sonunda müdahaleye zorlayacaktır”⁸⁰. Ermeniler ancak Avrupalı devletlerin desteği ve müdahalesi ile bağımsızlık hayallerine ulaşabileceklerini, bu devletlerin dikkatinin ise ancak kanlı isyan olayları ile çekilebileceğine inanmışlardı. Bu yüzden de hızla silahlanma faaliyetlerine başladılar.

Başta Rusya, Amerika ve Avrupa'daki silah merkezlerinden elde ettikleri silahları kara ve deniz yoluyla Osmanlı topraklarına sokmaya çalıştılar. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni cemiyetleri, okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini dokunulmazlıklardan istifade ederek isyan ve ihtilal hazırlıklarının planlandığı birer siyasi büro ve silah ve mühimmat deposu haline geldi. Bu süreçte komiteci Ermenilere en büyük desteği bazı Ermeni din adamları verdi. Bu din adamları Ermenilerin bir an evvel silahlanmaları yönündeki vaaz ve telkinleri ile Ermeni toplumu üzerinde etkili oldular. Bunun yanı sıra silahlar için gerekli olan paranın temininde⁸¹ ve bunların kilise ve dini mekânlarda muhafazalarında etkin rol oynamışlardı. Ermeni papazları

⁸⁰ Hocaoğlu, *Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, s. 56.

⁸¹ Kumkapı olayının idarecilerinden Mihran Damadyan, Ermeni Patriği Mıgırdıç Kırımyan'ın o sıralarda komitecilere olan desteğini şöyle anlatır: “... Kırımyan Efendi ara sıra talimatlar ve para dahi verir idi. Deste deste olarak elli lira kadar meblağ verdiğini bilirim. Bu paraları kimlerden aldığını bize bildirmez idi. Yalnız, ‘Ben tekmil Ermeni milletperverânının vekiliyim’ diyerek bize talimatlar verir idi ...” Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Haz. Haluk Selvi, İstanbul 2009, s. 181.

beyin yıkama faaliyetlerinin yanında çeteleri saklamak, silah depolarını korumak, yabancı devletler namına casusluk yapmak hatta devletlere Ermenilerin katledildiklerini yazarak ortalığı bulandırmaktan geri kalmamışlar ve isyanlarda büyük rol oynamışlardır⁸². Ermeniler arasında başlayan bu yoğun silahlanma faaliyetlerinin sonucu 1890-1895 yılları arasında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde arka arkaya patlak veren isyanlar oldu. Artık birçok kilise birer cephane ve komite yatakları haline gelirken, bazı patrikler de dini vazifelerini bırakıp tamamen siyasi işlerle uğraşmışlardır. Ermenistan haritalarını baş köşelere asarak, mabetleri isyan planlarının yapıldığı birer üs olarak kullanmışlardır.

Kaynakça

A. Arşiv Vesikaları

- BOA, A. MKT. MHM, 500/57.
- BOA, A. MKT. MHM, 531/29.
- BOA, A. MKT. MHM, 638/6.
- BOA, A. MKT. MHM, 729/8.
- BOA, DH. MKT, 1756/12.
- BOA, DH. MKT, 1817/109.
- BOA, DH. MKT, 2067/69.
- BOA, HR. SYS, 2735/14.
- BOA, HR. SYS, 2751/60.
- BOA, HR. SYS, 2761/26.
- BOA, HR. SYS, 2761/26.
- BOA, HR. SYS, 2761/38.
- BOA, HR. SYS, 2761/38.
- BOA, HR. SYS, 2768/47.
- BOA, HR. SYS, 2768/49.
- BOA, HR. SYS, 2770/2.
- BOA, HR. SYS, 2819/34_1.
- BOA, HR. SYS, 2826/21.
- BOA, HR. SYS, 2828/12.
- BOA, HR. SYS, 2828/15.
- BOA, HR. SYS, 2828/16.
- BOA, HR. SYS, 2828/16.
- BOA, Y. A. HUS, 236/11.
- BOA, Y. A. HUS, 239/69.

⁸² Akçora, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", s. 754-755.

- BOA, Y. A. HUS, 243/47.
 BOA, Y. A. HUS, 273/65.
 BOA, Y. A. HUS, 273/65.
 BOA, Y. A. HUS, 280/89.
 BOA, Y. A. HUS, 282/14.
 BOA, Y. A. HUS, 292/6.
 BOA, Y. A. HUS, 295/26.
 BOA, Y. A. HUS, 339/3.
 BOA, Y. A. RES, 81/62.
 BOA, Y. A. RES, 83/18.
 BOA, Y. EE, 157/59.
 BOA, Y. EE, 97/82.
 BOA, Y. MTV, 202/1.
 BOA, Y. MTV, 207/58.
 BOA, Y. MTV, 308/42.
 BOA, Y. MTV, 312/6.
 BOA, Y. MTV, 51/8.
 BOA, Y. MTV, 74/94.
 BOA, Y. PRK, HR, 19/37.
 BOA, Y. PRK. AS, 115/36.
 BOA, Y. PRK. ASK, 119/108.
 BOA, Y. PRK. ASK, 61/70.
 BOA, Y. PRK. AZJ, 33/31.
 BOA, Y. PRK. EŞA, 23/26.
 BOA, Y. PRK. MYD, 14/85.
 BOA, Y. PRK. ZB, 18/16.
 BOA, Y. PRK. ZB, 8/37.
 OBE, (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler), c. 7, (Ocak 1889-7 Ocak 1890), İstanbul, 1988.
 OBE, c. 11, (3 Haziran 1892-14 Mart 1893), İstanbul, 1988.
 OBE, c. 12, (15 Mart 1893-30 Haziran 1893), İstanbul, 1988.
 OBE; c. 16, (25 Ekim 1893-19 Aralık 1893), İstanbul, 1989.
 OBE, c. 20, (8 Mayıs 1894-31 Temmuz 1894), İstanbul, 1989.
 OBE, c. 22, (12 Eylül 1894-13 Kasım 1894), İstanbul, 1989.
 OBE, c. 29, (1 Mayıs 1895-31 Mayıs 1895), İstanbul, 1989.

B. Kitap ve Makaleler

ADALIAN, Rouben Paul, "Varzhapetian, Nerses (1837-1884)", *Historical Dictionary of Armenia*, USA: Scarecrow Press, 2010.

AKÇORA, Ergünöz, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 747-764.

ATAÖV, Türkçaya, "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler", *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)*, Ankara, 1984, s. 163-171.

ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Ankara, 2000.

DEMİREL, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara, 1996, s. 8.

Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Haz: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara, 1983.

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, c. II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 15, Ankara, 1994.

KARACAKAYA, Recep, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1. Cilt, Ankara: ASAM, 2003, s. 379-394.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi (1914-1923)*, İstanbul, 1986.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984.

SELVİ, Haluk, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt. 2 (1), 2011, s. 39-56.

SELVİ, Haluk, *Mihran Damadyan, Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Haz. Haluk Selvi, İstanbul 2009.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990.

ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

YARCI, Güler, "Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayininin Rolü", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler)*, c. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 127-172.

YAVUZ, Fikretin, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004.

YAVUZ, Fikretin, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1, 2007, s. 257-289.